

Slavoj ŽIŽEK (n. 1949) este filosof sloven și critic cultural de orientare hegeliană, psihanalist lacanian și politolog marxist, cu contribuții privind teoria politică, teoria filmului și psihanaliza teoretică. Funcționează ca cercetător senior la Institutul de Sociologie și Filosofie, Universitatea din Ljubljana, profesor de filosofie și psihanaliză la Universitatea European Graduate School și profesor invitat la mai multe universități americane, iar actualmente este director internațional la Birkbeck Institute for the Humanities, Universitatea din Londra, și președinte al Societății pentru Psihanaliză Teoretică de la Ljubljana.

Opera sa – peste 50 de cărți, traduse în 20 de limbi, – include problematice diverse: ontologie, teoria subiectului, ideologie, capitalism, fundamentalism, multiculturalism, drepturile omului, ecologie, revoluție, globalizare, totalitarism, postmodernitate, cultură pop, cinematografie, teologie politică și religie. Câteva dintre volumele sale: (în engleză) *The Sublime Object of Ideology* (New York, 2008), *First As Tragedy, Then As Force* (Londra, 2009), *The Year of Dreaming Dangerously* (Londra, 2012); (în română) *Zăbovind în negativ. Kant, Hegel și critica ideologiei* (Ed. All Educațional, București, 2001), *Ați spus cumva totalitarism?* (Ed. Curtea Veche, București, 2005), *Ce vrea Europa? Uniunea și necazurile cu ea* (în colab. cu Srećko Horvat) (Ed. Idea Design & Print, Cluj, 2014), *Împotriva dublului șantaj* (Ed. Cartier, 2016).

Traducătorul, Ciprian ȘIULEA (n. 1969), este absolvent al Facultății de Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj; profesor de științe socioumane (1995-1999); ziarist (2004-2008) și traducător. Autor al volumului *Retori, simulacre, imposturi. Cultură și ideologii în România* (Ed. Compania, București, 2003. Premiul *România literară* pentru debut pe 2003, Premiul ASPRO pentru debut pe 2003); coeditor al antologiei *Iluzia anticomunismului* (Ed. Cartier, Chișinău, 2008); traducător a peste 50 de volume de ficțiune și nonficțiune ale unor autori precum Scott Fitzgerald, Aldous Huxley, George Orwell, Jack Kerouac, J. Habermas ș.a., inclusiv al volumului *Împotriva dublului șantaj* de Slavoj Žižek (Ed. Cartier, 2016); președinte al Asociației Române a Traducătorilor Literari.

Slavoj ŽIŽEK

Ca un hoț ziua în amiaza mare

Puterea în epoca postumanității

Traducere din engleză de Ciprian ȘIULEA

CARTIER
i s t o r i c

Cuprins

<i>Introducere: Mai întâi vestea proastă, apoi vestea bună...</i>	
<i>Care ar putea fi și mai proastă</i>	11
1. Starea de fapt	27
Lumea cu fundul în sus a capitalismului global	27
Capitalismul virtual și sfârșitul naturii	41
Despre șoareci și oameni sau către un capitalism postuman	59
2. Capriciile puterii	87
Lenin navigând în ape necunoscute	87
Alegeri, presiune populară, inerție	102
Bun venit la plictiseala unor vremuri interesante!	113
3. De la identitate la universalitate	153
Ce știa Agatha	153
Cum să luptăm împotriva bolii Huntington	161
Eterna reîntoarcere a aceleiași lupte de clasă	171
4. Ernst Lubitsch, sexul și indirectețea	201
De la indirectețe la tatatata	201
Împotriva sexului contractual	212
Cinism, umor și implicare	230
Un gest leninist în <i>La La Land</i> și în <i>Pantera Neagră</i>	238
<i>Concluzie: Cât timp putem să acționăm global și să gândim local?</i>	257

Starea de fapt

Lumea cu fundul în sus a capitalismului global

Pentru a schimba cu adevărat lucrurile, trebuie să accepți că nimic nu poate fi cu adevărat schimbat în cadrul sistemului existent. Jean-Luc Godard a formulat motto-ul „Ne change rien pour que tout soi différent” („Nu schimba nimic pentru ca totul să fie diferit”), o răsturnare a lui „Unele lucruri trebuie să se schimbe pentru ca totul să rămână la fel”. În dinamica noastră consumeristă a capitalismului târziu, suntem bombardați tot timpul cu noi produse, dar această schimbare constantă devine din ce în ce mai monotonă. Atunci când doar revoluționarea constantă de sine mai poate să susțină sistemul, cei care refuză să schimbe ceva devin efectiv agenții schimbării adevărate: o schimbare a însuși principiului schimbării.

Sau, ca să o spunem altfel, adevărata schimbare nu e doar dărâmarea vechii ordini, ci, mai presus de orice, consacrarea unei ordini noi. Louis Althusser a improvizat cândva o tipologie a liderilor revoluționari demnă de clasificarea de către Kierkegaard a oamenilor în ofițeri, servitoare și coșari: cei care citează proverbe, cei care nu citează proverbe și cei care inventează noi proverbe. Primii sunt nemernici (cum îl vedea Althusser pe Stalin), cei din a doua categorie mari revoluționari condamnați să eșueze (Robespierre), doar a treia categorie înțelege adevărata natură a unei revoluții și reușesc (Lenin, Mao). Această triadă consemnează trei moduri diferite de a relaționa cu marele Ce-

lălat (substanța simbolică, domeniul înțelepciunii și cutumelor nescrise cel mai bine exprimat prin stupiditatea proverbelor). Nemernicii pur și simplu reînscriu revoluția în tradiția ideologică a națiunii lor (pentru Stalin, Uniunea Sovietică a fost ultimul stadiu al dezvoltării progresive a Rusiei). Revoluționarii radicali precum Robespierre eșuează deoarece nu fac decât să adopte o ruptură față de trecut, fără să reușească în încercarea lor de impunere de noi cutume (să ne amintim de eșecul total al ideii lui Robespierre de a înlocui religia cu noul cult al Ființei Supreme). Liderii precum Lenin și Mao au reușit (cel puțin pentru o vreme) deoarece au inventat noi proverbe, ceea ce înseamnă că au impus noi cutume care reglementau viața cotidiană. Una din cele mai bune povești cu Goldwyn relatează cum, după ce i s-a spus că criticii se plâng că în filmele lui sunt prea multe clișee, Sam Goldwyn a trimis un memoriu departamentului lui de scenaristică: „Avem nevoie de mai multe clișee noi!” Avea dreptate, și aceasta este cea mai dificilă sarcină a unei revoluții – să creeze „clișee noi” pentru viața cotidiană obișnuită.

Aici ar trebui să mai facem încă un pas. Sarcina stângii nu e doar de a propune o ordine nouă, ci și de a schimba perspectiva a ceea ce pare posibil. Prin urmare, paradoxul situației noastre este acela că, în timp ce opoziția față de capitalismul global pare să eșueze iar și iar în a-i opri avansul, ea nu reușește să recunoască numeroasele tendințe care semnalează clar dezintegrarea progresivă a acestuia. E ca și cum cele două tendințe (opoziția și autodezintegrarea) s-ar mișca la niveluri diferite și nu s-ar putea întâlni, așa că avem în același timp proteste inutile și descompunere imanentă, și nu există nicio modalitate de a le aduce pe cele două la un loc, într-o încercare coordonată de a emancipa lumea de capitalism. Cum s-a ajuns la asta? Deși mare parte a stângii încearcă cu disperare să protejeze drepturile muncitorilor împotriva asaltului capitalismului global, cei

care vorbesc despre postcapitalism sunt aproape exclusiv capitaliștii cei mai „progresiști” (de la Elon Musk la Mark Zuckerberg) – ca și cum chiar conceptul de trecere de la capitalismul pe care îl cunoaștem la o ordine postcapitalistă este apropiat de capitalismul însuși.

Într-un interviu din *The Atlantic* din noiembrie 2017, Bill Gates a spus că capitalismul nu funcționează și că socialismul este singura noastră speranță de a salva planeta. Raționamentul lui se bazează pe un calcul ecologic simplu: utilizarea combustibililor fosili trebuie redusă radical dacă e să evităm o catastrofă globală, iar sectorul privat e prea egoist ca să producă alternative curate și economice, așa că umanitatea trebuie să acționeze în afara forțelor pieței. Gates însuși și-a anunțat intenția de a cheltui pentru energie verde 2 miliarde de dolari din banii lui personali, chiar dacă nu se face avere din asta, și a făcut apel la alți miliardari să contribuie la eliminarea din SUA a combustibililor fosili până în 2050, prin activități filantropice similare¹¹. De pe o poziție stângistă ortodoxă, e ușor să iei în râs naivitatea propunerii lui Gates. Astfel de reproșuri ar putea fi îndreptățite, dar ele dau naștere la întrebarea: unde e propunerea realistă a stângii referitoare la ce ar trebui să facem? În dezbaterile publice, cuvintele contează: chiar dacă ceea ce descrie Gates nu e „socialism adevărat”, el vorbește totuși despre limitele fatale ale capitalismului – și, din nou, au socialiștii autodeclarați de astăzi o viziune serioasă a ceea ce ar trebui să fie acum socialismul?

Reproșul standard al stângii radicale la adresa palmaresului stângii la putere este că, în loc să socializeze efectiv producția și să instaleze democrația reală, a rămas în cadrul constrângerilor

¹¹ Vezi <http://yournewswire.com/bill-gates-we-need-socialism-to-save-the-planet/>. E interesant de observat că formularea exactă a lui Gates nu poate fi confirmată în mod independent.

politicilor convenționale de stânga (naționalizând mijloacele de producție sau tolerând capitalismul în stil social-democrat, impunând o dictatură autoritară sau jucând jocul democrației parlamentare). Poate că a venit timpul să punem întrebarea brutală: bun, dar ce ar fi trebuit sau ar fi putut să facă? Cum ar fi arătat în practică un model autentic de democrație socialistă? Nu este oare acest Graal – o putere revoluționară care ar evita toate capcanele (stalinism, social-democrație) și ar crea o democrație autentică a poporului, în termeni de societate și economie – o entitate pur imaginară, una care prin definiție nu poate fi umplută cu conținut real?

Hugo Chávez, președintele Venezuelei din 1999 până în 2013, nu a fost doar un populist care arunca în jur cu banii din petrol. Media internațională ignoră, în mare parte, eforturile complexe și adesea inconsecvente de a depăși o economie capitalistă prin experimentarea unor noi moduri de organizare a producției, unele care se străduiesc să treacă dincolo de alternativele proprietății private sau de stat: cooperative ale fermierilor și lucrătorilor, participare a lucrătorilor, control și organizare a producției, diverse forme hibride între proprietatea privată și controlul și organizarea sociale și așa mai departe. Fabricile nefolosite de proprietari pot fi oferite muncitorilor să le conducă, să zicem. Există multe încercări nereușite pe drumul acesta – de exemplu, după mai multe tentative, planul de a preda fabricile naționalizate muncitorilor și de a le distribui acestora acțiuni a fost abandonat. Deși acestea sunt eforturi autentice de a integra inițiativele de jos și planurile de stat, trebuie să remarcăm și numeroasele eșecuri și ineficiențe economice și corupția amplă care au avut loc. Povestea frecventă e că, după jumătate de an de muncă entuziastă, lucrurile o iau la vale. În primii ani de chavism, am asistat evident la o largă mobilizare populară. Totuși, rămâne marea întrebare: cum influențează sau ar trebui să influențeze această întemeiere

pe autoorganizarea populară conducerea statului? Ne putem imagina astăzi o putere autentic comunistă? Nu obținem altceva decât dezastru (Venezuela), capitulare (Grecia) sau o revenire deplină la capitalism (China, Vietnam).

Tentativele oficiale de teorie socială marxistă din China încearcă să zugrăvească o imagine a lumii de astăzi care, simplu spus, rămâne practic cea din anii Războiului Rece: lupta mondială dintre capitalism și socialism continuă neabătut, fiascul din 1990 a fost doar un recul temporar, astfel că astăzi marii adversari nu mai sunt SUA și URSS, ci SUA și China, care rămâne o țară socialistă. Explozia capitalismului din China este văzută ca un caz monumental a ceea ce la începuturile Uniunii Sovietice se numea Noua Politică Economică, astfel că ceea ce avem în China este un „socialism cu caracteristici chinezești” nou, dar tot socialism: Partidul Comunist rămâne la putere și controlează și îndrumă strict forțele pieței. Din această perspectivă, succesul economic al Chinei din ultimele decenii este interpretat drept probă nu a potențialului productiv al capitalismului, ci a superiorității socialismului asupra capitalismului. Trebuie să dai noului socialism o interpretare foarte conservatoare social ca să poți susține această viziune, care consideră și Vietnamul, Venezuela, Cuba și chiar și Rusia drept țări socialiste. Nu este singurul motiv pentru care reabilitarea socialismului este flagrant non-marxistă, ignorând complet ideea marxistă fundamentală conform căreia capitalismul e definit de relațiile capitaliste de producție, nu de tipul puterii de stat¹².

Toți cei care au vreo iluzie referitoare la Putin ar trebui să observe faptul că acesta l-a ridicat la statutul de filosof oficial al

¹² Pentru această viziune vezi, printre alții, vol. 7, nr. 1 (martie, 2017) al *International Critical Thought*, mai ales textele lui Domenico Losurdo, William Jefferies, Peggy Raphaelle și Cantave Fuyet.

său pe un anumit Ivan Ilin, un teolog politic rus care, după ce a fost expulzat din Uniunea Sovietică la începutul anilor '20 pe celebrul „vapor al filosofilor”, a susținut, împotriva bolșevismului și liberalismului occidental deopotrivă, propria lui versiune de fascism rus: statul ca comunitate organică condusă de un monarh paternalist. Trebuie totuși să recunoaștem că această poziție chineză conține un adevăr parțial: chiar și în cel mai sălbatic capitalism, contează cine controlează aparatele de stat. Marxismul clasic și ideologia neoliberalismului au amândouă tendința de a reduce statul la un mecanism secundar care se supune nevoilor reproducerii capitalului; astfel, amândouă subestimează rolul activ pe care îl joacă aparatele statului în procesele economice. Astăzi, nu trebuie să fetișizăm capitalismul ca pe Lupul cel Rău care controlează statele: aparatele de stat sunt active chiar în centrul proceselor economice și fac mult mai mult decât doar garantarea condițiilor legale și de alt tip (educaționale, ecologice) ale reproducerii capitalului. În multe forme diferite, statul este activ ca agent economic direct (ajută băncile în faliment, sprijină anumite domenii, comandă echipamente de apărare și de alt tip) – astăzi, în SUA, aproximativ 50% din producție e mediată de stat (în timp ce, în urmă cu un secol, procentul acesta era între 5 și 10). Marxștii ar fi trebuit să învețe deja această lecție de la socialismul de stat, unde statul era agent economic direct și regulator, astfel că, indiferent ce era, era un stat fără o clasă capitalistă – unii analiști marxști au folosit termenul suspect de „capitalism de stat” pentru a-l descrie. Dar dacă putem avea un stat capitalist fără capitaliști ca clasă, în ce măsură ne putem imagina un stat noncapitalist cu capitaliști care au un rol important în economie? Dacă modelul chinez este, fără îndoială, necorespunzător – el combină inegalități sociale în creștere explozivă cu un stat autoritar puternic – n-ar trebui totuși să excludem a priori posibilitatea unui stat

noncapitalist puternic care recurge la elemente de capitalism în unele din domeniile vieții sociale. Este posibilă tolerarea unor elemente limitate de capitalism, fără a îngădui logicii capitalului să devină principiul complet determinant al totalității sociale.

Cum spune Julia Buxton, revoluția bolivariană „a transformat relațiile sociale din Venezuela și a avut un impact enorm asupra continentului în ansamblu. Dar tragedia e că ea nu a fost niciodată instituționalizată cum se cuvine, și astfel s-a dovedit a fi nesustenabilă.”¹³ Bun, dar cum s-o instituționalizezi într-un mod autentic? E mult prea ușor să spui că politica emancipatoare autentică ar trebui să se țină la distanță de stat; problema fundamentală e ce să faci cu statul. Ne putem măcar imagina o societate în afara statului? Trebuie să ne ocupăm de aceste probleme aici și acum: nu avem timp să așteptăm cine știe ce soluție viitoare și, între timp, să ne ținem cu grijă la distanță de stat. Cu alte cuvinte, de ce nu a existat nicio stângă venezueleană care să ofere o alternativă radicală autentică la Chávez și Maduro? De ce inițiativa opoziției față de Chávez a fost lăsată extremei drepte, care a hegemonizat triumfător lupta de opoziție, pretinzând că e vocea oamenilor obișnuiți care au suferit consecințele gestionării defectuoase a economiei de către Chávez?

La începutul lui martie 2018, o mică știre a trecut aproape neobservată printre „marile” evenimente: în Africa de Sud, partidul la putere (Congresul Național African) a decis să-i deposeze de pământ pe fermierii albi, fără despăgubiri. Această decizie – dacă va fi aplicată – va pune din nou stânga în fața unei mari dileme. În mod evident, ceva trebuie făcut, dat fiind că minoritatea albă încă deține majoritatea pământului arabil, drept rezultat al apartheidului. Totuși, cum va fi pusă în practică o astfel de măsură fără a provoca o catastrofă economică precum

¹³ Julia Buxton, „Venezuela After Chavez”, *New Left Review* 99, p. 25.

cea din Zimbabwe, ceea ce ar face jocul opiniei liberale că negrii nu pot, de fapt, să conducă o economie și, de asemenea, ar discreditată în general măsurile stângiste radicale?

Pe scurt, nu cumva căutarea unei A Treia Căi autentice – dincolo de social-democrație, care nu merge suficient de departe, și de „totalitarism”, care merge prea departe – e o pierdere de timp? Strategia stângii radicale e de a încerca să demonstreze, cu mult rafinament teoretic, că radicalizarea „totalitară” ascunde opusul ei: stalinismul a fost, de fapt, o formă de capitalism de stat și așa mai departe. În cazul Venezuelei, stângiștii radicali dau vina pentru fiascul chavismului pe faptul că acesta a făcut un compromis cu capitalismul, nu doar înecându-se în corupție, ci și încheind acorduri cu corporațiile internaționale pentru exploatarea resurselor naturale ale Venezuelei. Din nou, chiar dacă în principiu e adevărat, ce-ar fi trebuit să facă guvernul? În Bolivia, guvernul Morales-Linera a evitat aceste capcane, dar a făcut el altceva decât să rămână în limitele unei forme „democratice”, mai modeste, de politică?

Poate că, pentru a ieși din această dilemă, primul pas ar trebui să fie abandonarea obsesiei noastre pentru progres și concentrarea, în schimb, asupra celor lăsați în urmă – de zei și de piață. În ultimele decenii, în ficțiunea populară a apărut o temă neașteptată, de la trash-ul fundamentalist de cea mai joasă speță (Tim LaHaye și ai lui) la seriile de televiziune (*Leftovers*) – problema celor „lăsați în urmă”. Armagedonul se apropie și Dumnezeu i-a luat la el pe privilegiați, ca să-i salveze de ororile viitoare. Dar dacă propunem o interpretare economică vulgară a atractivității populare a acestei idei? Cum se întâmplă adesea, pare că Dumnezeu însuși a ascultat vocea Capitalului, așa că problema celor lăsați în urmă se leagă de impasul nostru economic din cadrul capitalismului global. Cu siguranță, nu doar cei

care nu au putut să se alăture fluxului refugiaților și au trebuit să rămână în țara lor cuprinsă de haos sunt cei „lăsați în urmă”.

Majoritatea refugiaților nu vor să trăiască în Europa, vor o viață decentă în țara lor. În loc să lucreze în acest sens, puterile occidentale tratează problema ca pe o „criză umanitară” ale cărei două extreme sunt ospitalitatea și frica de a ne pierde modul nostru de viață. Prin urmare, ele creează un antagonism pseudo-„cultural” între refugiați și populația locală de clasă inferioară, angajându-i într-un conflict care transformă o luptă politico-economică în una a „ciocnirii civilizațiilor”.

Ar trebui să evităm orice romantizare simplistă a refugiaților. Unii stângiști europeni susțin că refugiații sunt un proletariat nomad care ar putea acționa ca nucleu al unei noi mișcări revoluționare în Europa – afirmație care e profund problematică. Proletariatul este compus, pentru Marx, din muncitori exploatați care sunt disciplinați prin intermediul muncii și care creează prosperitate, iar dacă precariatul de astăzi poate fi considerat o formă nouă de proletariat, paradoxul refugiaților e că, în principiu, ei încearcă să devină proletariat. Ei nu sunt „nimic”, nu au niciun loc în ierarhia socială a țării în care s-au refugiat; dar de aici până la a deveni un proletariat în sens strict marxist e un pas mare. Așa că, în locul celebrării refugiaților ca proletari nomazi, nu ar fi mai potrivit să susținem că ei sunt cea mai dinamică și ambițioasă parte a populației țării lor, cei care au voința de a realiza, și că adevărații proletari sunt mai degrabă cei care au rămas și au fost lăsați în urmă drept străini în propria lor țară (cu toate conotațiile religioase: „lăsați în urmă”, cei pe care Dumnezeu nu i-a luat în înălțarea lui la cer).

Tendința capitalismului global este de a face ca 80% dintre noi să devenim „lăsați în urmă”. Acum un secol, Vilfredo Pareto a fost primul care a identificat așa-numita regulă 80-20: 80% din pământ e deținut de 20% din oameni, 80% din profituri

sunt produse de 20% din angajați, 80% din decizii sunt luate în timpul a 20% din ședință, 80% din linkurile de pe Internet duc la 20% din paginile de Internet, 80% din boabele de mazăre sunt produse de 20% din teci. Cum au sugerat unii economiști și analiști sociali, explozia de astăzi a productivității economice ne pune în fața unui caz suprem al acestei reguli: economia globală viitoare tinde către o stare în care doar 20% din forța de muncă poate să îndeplinească toate slujbele necesare, astfel că 80% din oameni sunt practic irelevanți și inutili, potențiali șomeri. Când logica asta ajunge la extrem, nu ar fi rezonabil să o reducem la propria ei negare: un sistem care face ca 80% din oameni să fie irelevanți și inutili nu este *el însuși irelevant și inutil*? Astfel, problema nu este, în primul rând, că apare un nou proletariat global, ci mult mai radicală: există miliarde de oameni de care pur și simplu nu este nevoie, fabricile care exploatează muncitori¹⁴ nu-i pot absorbi. Acest aspect e neglijat de politica stângistă, care se reduce la lupta pentru conservarea rămășițelor aflate în declin rapid ale statului bunăstării, dar, în condițiile actualei politici economice distrugătoare, este o luptă pierdută. Pierdută nu doar din cauza elitei financiare care profită de pe urma pierderii ei, ci și pentru că aceeași elită financiară se poate baza pe armata crescândă a celor care *nici nu au avut vreodată* acces la vreunul din aceste „beneficii” și care le denunță, în schimb, drept privilegii (muncitorii tineri și precari)¹⁵.

Astfel, lupta pentru menținerea vechilor beneficii ale statului bunăstării este, în ultimă instanță, cea a clasei muncitoare consacrate împotriva noilor maginali supraexploatați (muncitori precari, noi sclavi etc.), care nici nu s-au bucurat vreodată de aceste beneficii. Marxistul italian Toni Negri a acordat cândva un inter-

¹⁴ „Sweatshop”, în original (n. tr.).

¹⁵ Alenka Zupančič, „Apocalypse, again” (manuscris).

viu în timp ce se plimba pe o stradă dintr-o suburbie din Veneția, Mestre; camera jurnalistului l-a surprins trecând pe lângă un șir de muncitori care manifestau în fața unei fabrici de textile care urma să fie închisă. Negri a arătat spre muncitori și a comentat disprețuitor: „Uitați-vă la ei! Nu știu că sunt deja morți!” Pentru Negri, acei muncitori reprezentau tot ce e mai greșit în socialismul sindical tradițional, concentrat asupra siguranței slujbelor din corporații, un socialism pe care dinamica capitalismului „postmodern”, cu hegemonia lui asupra muncii intelectuale, l-a scos necruțător din circulație. În loc să reacționeze față de acest nou „spirit al capitalismului” așa cum face social-democrația, care îl vede drept amenințare, Negri afirmă că ar trebui să-l îmbrățișăm fără rezerve și să discernem în el – în dinamica muncii intelectuale și în interacțiunile lui sociale non-ierarhice și necentralizate – germeii comunismului. Dacă urmăm această logică până la capăt, nu putem să nu fim de acord cu gluma cinică conform căreia, astăzi, principala sarcină a sindicatelor ar trebui să fie reeducarea muncitorilor ca să se poată adapta la noua economie digitalizată. Problema cu viziunea lui Negri rezidă în faptul că el utilizează ideea spinozistă de multitudine: în loc să acceptăm exemplele entuziaste ale lui și ale lui Michael Hardt, ar trebui să ne amintim ultima scenă (a versiunii originale din 1872) din *Boris Godunov* de Mussorgski, unde o mulțime sărbătorește căderea țarului, într-o mlaștină împădurită de lângă Kromâi. Iată descrierea (copiată fără rușine de pe Wikipedia):

O muzică furtunoasă acompaniază intrarea unei mulțimi de vagabonzi care l-au prins pe boierul Hrușcirov. Mulțimea îl batjocorește, apoi face plecăriuni ironice („Niciun șoim pe cer”). Intră nebunul sfânt, urmat de ștregari. Nebunul cântă ceva fără sens („Luna zboară, pisoiiul miaună”). Ștregarii îl salută și bat în pălăria lui de tinichea. Nebunul are o copeică, pe care ștregarii i-o fură imediat. El se smiorcăie jalnic. În depărtare se aude cum